

*A modernizációs kísérlet kudarca
és a francia protektorátus kialakulása
Tunéziában*

A forradalmi és napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszus a nagyhatalmak ellentéteit néhány évtizedre rendezte a kontinensen. A Mediterránumban viszont újult erővel lángolt fel az egyre dinamikusabban kapitalizálódó országok rivalizálása, amely a század folyamán, konfliktusok sorozatán keresztül az Ottomán birodalom feldarabolásához, észak-afrikai tartományainak gyarmatosításához, pénzügyi-gazdasági függéséhez vezetett.

A még mindig hatalmas birodalomra az első csapást Napóleon mérte Egyiptomban, de gyengesége szembeötlő módon a görög szabadságharc idején és az észak-afrikai kalózközpontok felszámolásakor mutatkozott meg. Az egyesült birodalmi flotta 1827-ben súlyos vereséget szenvedett Navarinónál az angol—oros—francig hajóhadtól. Három évvel később pedig Isztambul megdöbbenésére és az egész világ meglepetésére, néhány hetes ostrom után a franciák birtokába került a rettegett „kalózfészek”, Algír.

A két esemény, de főként az utóbbi, a tartományok számára nyilvánvalóvá tette, hogy Isztambultól nem várhatnak segítséget egy esetleges külső támadással szemben. Ez a felismerés az átlagos ottomán tartományoknál fejlettebb Tunéziát önálló útkeresésre ösztönözte, a Mohamed Ali reformjai révén már erre az útra lépett Egyiptomot pedig megerősítette autonóm törekvéseiben. A szultán pedig részben e két tartomány reformkísérleteinek hatására, döntően viszont a nagyhatalmak nyomására az egész birodalom belső szerkezeti átalakításába kezdett. Az átalakulás mélysége, a modernizáció eredményessége jelentős mértékben — szinte döntően — attól függött, hogy hogyan alakulnak a nagyhatalmi erőviszonyok a Mediterránium térségében.

Tunézia 1574-től az Ottomán birodalomhoz tartozott. A 18. század elejétől uralkodó Husszainita dinasztia azonban gyakorlatilag önálló politikát folytatott. Ez az autonómia a birodalom hanyatlásával párhuzamosan erősödött. Tunézia a 18. század második felében már a Földközi-tenger egyik prosperáló állama, amelyet csupán az évenkénti ajándékadó és a trónralépő dejnek utólagos — s így formálisnak tekinthető — szultáni beiktatása köt Isztambulhoz.

A tartomány fejlett kézművesiparral rendelkezik. Különösen értékes és keresett

árucikk a vörös posztóból készült fez (Tunéziában sésíanak nevezik), amelynek egyik legnagyobb gyártója és exportálója a birodalomban a XVIII—XIX. század fordulóján.¹ A mezőgazdasági termékek is jelentős helyet foglalnak el az ország külkereskedelmében: zöldségfélék, gabona és nyersbőr mellett nagy mennyiségben exportálnak olivaolajat. Cserébe kávé, cukrot, szövetet és iparcikkeket vásárolnak. Az ország legfontosabb kereskedelmi partnere a birodalomban Egyiptom, Európában pedig Marseilles, Genova, Velence, Trieszt, illetve Málta. A korabeli hosszabb-rövidebb ideig ott tartózkodó utazók és kereskedők egybehangzóan azt állapították meg, hogy a tengeri és a belső kereskedelem nagyon aktív, és fontos szerepe van abban, hogy az ország gazdasági helyzete kiegyensúlyozott.²

A stabil gazdaság másik tartópillére a „kalózkodás” (course) volt, bár messze nem olyan mértékben, mint Algírban, amelynek szinte kizárólag ez a jövedelemforrása. Teljes és pontos számítások nem állnak rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy az európai államok tengeri kereskedelmének megsarcolása mennyi jövedelemhez juttatta Tunéziát. Az eddig feltárt részadatok azt bizonyítják, hogy Európa — főként a katolikus egyház intenzív propagandája nyomán — eltúlozta a kalózkodás gazdasági és katonai erejét, s a kereskedő hatalmak megbízásából a Máltai lovagrend legalább annyi kárt okozott, gazdasági és katonai téren egyaránt, a kalózállamoknak, mint azok az európai kereskedőknek.³ Valójában inkább arról van szó, hogy az európai országok nem akarták megosztani a kereskedelemről származó hasznot az észak-afrikai országokkal. A bécsi kongresszuson döntöttek arról, hogy közös erővel semmisítik meg az észak-afrikai kalózközpontokat. Az 1816-os hadjáratban azonban csak a két leginkább érdekelt hatalom, Anglia és Hollandia, vett részt. A fegyverek erejével kikényszerített ígéret ellenére a kalózkodás csupán néhány hónapig szünetelt, és végérvényesen csak Algír elfoglalása után szűnik meg.

Az 1816-os hadjáratnak és főként Algír elfoglalásának súlyos következményei lettek Tunézia számára. Elsősorban nem ezért, mert az ország elesett a kalózkodásból származó jövedelemtől, hanem azért, mert a fejlettebb európai államok gazdasági behatolása előtt szabaddá vált az út. Algír elfoglalása után a francia flotta Tuniszba hajózott és egyenlőtlen szerződést — az elsőt — kényszerített a bejre. Az 1830. augusztus 30-án aláírt szerződés nem csupán a kalózkodást tiltja meg örökre, hanem lehetővé teszi azt is, hogy az európai hatalmak a bej beleegyezése nélkül bárhol az országban konzulátusokat és kereskedelmi lerakatokat létesítsenek. Az uralkodó ezután nem szólhat bele a külföldi kereskedők ügynökeinek tevékenységébe és nem rendelkezhet semmilyen termék kereskedelmi monopóliumával. Külön cikkely biztosította Franciaország számára a legnagyobb kedvezmény elvét.⁴ A szerződés egy folyamat végeredményét rögzítette. A század második évtizedének közepén elkezdődött változások során a földközi-tengeri kereskedelem addig létező rendszere megbomlott, Tunézia kereskedelmi kapcsolatai dezorganizálódtak, s ez súlyos zavarokat idézett elő a gazdasági életében. Az európai konku-

rencia akadálytalan megjelenése következtében a tunéziai árúk elvesztették versenyképességüket az Ottomán birodalom piacán. A külkereskedelemben döntő helyet elfoglaló ipari termékek (a fez) exportja jelentős mértékben csökkent, s a tunéziai gabona sem versenyezhetett az odesszaival. Egyedül az olivaj eladása nem okozott gondot. A termelők helyzete azonban a háborúk után bekövetkezett árcsökkenés és az uralkodó adópolitikája miatt kedvezőnek egyáltalán nem mondható. A huszas évek végére az import növekedési üteme és értéke is meghaladta az exportét.⁵

Az új helyzethez már Husszein bej (1824—1835) megpróbált alkalmazkodni. Az elapadt jövedelemforrásokat egyrészt az adók emelésével, illetve új adók bevezetésével, másrészt, a prosperitás idején meggazdagodott tanácsadói vagyonának különböző jogcímen történő elkobzásával próbálta pótolni. Döntött reguláris hadsereg felállításáról is. A hadsereg fejlesztésére különösen nagy gondot fordított Ahmed bej (1837—1855) aki a létszámát 30 ezer főre növelte. A tisztikar kiképzésére 1838-ban Műszaki Főiskolát alapított, amelynek tanárai francia katonai tanácsadók voltak. A katonaság ellátására ágyúöntő, gyapjúszövetet előállító stb. manufaktúrákat alapított.

A hadseregfejlesztés és a hozzá kapcsolódó beruházások egyetlen pénzügyi forrása a mezőgazdaság volt. A bej 1840-ben új adókat vezet be. A piacon árult termékek árának 25%-át, olajból pedig minden egységnyi mennyiség (kb 18 kg) után két litert kellett beszolgáltatni. Figyelmen kívül hagyva az 1830-as szerződés megfelelő cikkelyét, monopolizálta a dohány, só és a szappan kereskedelmét. Mohamed bej (1855—1859) egyszerűsítette az adórendszert, — némely adót csökkentett is — viszont bevezette a medzsbát, a személyi adót. Ez igen magas volt, évi 36 piaszter, ami egy napszámos 45 nap¹ munkabérének felelt meg.⁶

Az adóként fizetett mezőgazdasági termékek, amelyet a bej továbbadott helyi vagy külföldi kereskedőknek, a termés 30—40%-át tették ki. Ez a súlyos adóteher a korábban virágzó mezőgazdaságot tönkretette illetve jelentős birtokkoncentrációt eredményezett. Ben Diaf, több uralkodó minisztere és a korszak krónikása, meg is állapította: „A mezőgazdasági adók hallatlanul magasak voltak és a mezőgazdaság tönkremenését okozták. Szárazság idején a birtokosok eladták állataikat, munkaeszközeiket és még így is képtelenek voltak kifizetni az adót.”⁷ Az 1840-es és 50-es években napirenden voltak a kisebb-nagyobb parasztfelkelések.

Az uralkodóknak nem csupán a szociális feszültség növekedéséből származó problémákkal kellett szembenézniük, hanem a külső veszéllyel is. Félőn ügyeltek arra, hogy az európai hatalmak — elsősorban Anglia és Franciaország — befolyását mégha az a Portán keresztül is jött, elhárítsák. Amikor a szultán 1839-ben kihirdeti az első Tanzimat reformokat, Mohamed bej is követi, de a szultánnak küldött levelében azt írja, hogy azok megvalósítása a helyi adottságtól függ és hosszú időt igényel.⁸ A Porta legfontosabb szövetségese, Anglia, viszont sürgette a

szultáni reformok bevezetését, főként az 1838-ban kötött szerződés miatt, ami teljes kereskedelmi szabadságot biztosított az angoloknak a birodalom valamennyi tartományában. A szerződés viszont sértette a franciák érdekeit, akik ezért erélyesen tiltakoztak. Annál is inkább, mert a Mohamed Ali és a Porta viszonyának az előbbi rovására történt rendezésből (1840 nyara) kizárták őket. A szultán az angol támogatástól felbuzdulva erőszakkal akarta a bejt a reformok bevezetésére kényszeríteni, Franciaország azonban határozottan közbelépett. Guizot külügyminiszter közölte a török követtel: „Amit kérek az az, hogy a status quo fennmaradjon Tunéziában, és hogy világos legyen: Franciaország nem fogja eltűnni, hogy megváltozzon.”⁹ Erre a felszólításra a szultán viszkozott. Tulajdonképpen Anglia is elégedett lehetett a Közel-Keleten elért eredménnyel, pillanatnyilag nem szándékozott keresztezni Franciaország érdekeit sem Tunéziában, sem Algériában, pedig az utóbbiban jó esélye lett volna rá, ha elfogadja a franciák ellen eredményesen harcoló Abd el Kader felajánlott szövetségét.¹⁰

A tunéziai uralkodó 1846-ban tapasztalatszerzés céljából Franciaországba utazik. A technikai fejlettséget látva visszatértek újabb manufaktúrák, iskolák alapítását határozza el, és szakembereket, mérnököket, tanítókat hív az országba. A mérnököket geológiai kutatásokkal bízta meg, amelyek eredményre vezetnek: aranyat, ezüstöt, ólmot, rezet találnak. Ettől kezdve az európai hatalmak képviselői koncessziós kérvényekkel ostromolják az uralkodót. Az 1848-as forradalmak és az azt követő válság egy időre elvonták a nagyhatalmak figyelmét Tunéziáról. Az 50-es évek közepén a krími háború viszont jelentős változásokat idézett elő a nemzetközi erőviszonyokban, s ezek döntően kihatottak a tunéziai modernizációs törekvések további alakulására.

A krími háborúban Anglia és Franciaország az Ottomán birodalmat támogatta Oroszországgal szemben. A háború befejeztével a korábban rivális két nagyhatalom rábírtta Isztambult, hogy 1856. február 18-án kihirdesse a Hatti Humajut (szultáni leirat), amely mintegy legalizálta a már addig is meglévő „kollektív protektorátust” (Marx). A Tanzimat reformok második sorozatát elindító szultáni leirat lehetővé tette, hogy külföldiek is rendelkezzenek földmagántulajdonnal. Előírta utak, csatornák építését, bankok alapítását. És ami a legfontosabb biztosította a tőke (a majdani hitelek) szabad beáramlását, amikor leszögezte, hogy „mindeme célok elérésére Európa tudományainak, mesterségbeli tudásának és tőkájének felhasználására és a célhoz való alkalmazására történnek majd lépések.”¹¹

Szidi Mohamed bej (1855—1859) éppúgy, mint elődje 1840-ben vonakodott bevezetni a reformokat. A két nagyhatalom nyomására azonban engedni kényszerült. 1857 augusztusában francia flotta érkezik Tuniszba. Ugyanekkor Wood, angol konzul, kategorikusan felszólítja a bejt: „... döntsön arról, hogy óhajt-e vagy sem Európa nagy családjának tagja lenni... Ha igen, akkor engedélyeznie kell az európai tőke és vállalatok szabad belépését az országba. Szavatolnia kell a

külföldiek biztonságát, és mindenekelőtt biztosítania kell számukra, hogy földtulajdonnal rendelkezessenek.” Ha nem bízna Anglia jó szándékaiban és tanácsaiban — tette még hozzá a francia hadihajók jelenlétére célozva — akkor itt a francia konzul, ő majd meggyőzi. Befejezésül pedig megfenyegette a bejt, hogy ha nem ad gyors és kedvező választ, akkor a Máltán állomásozó angol flotta, amelyhez esetleg török hadihajók is csatlakoznak, elindul Tuniszba.¹² Ezek után az uralkodó 1857-szeptember 9-én ünnepélyesen kihirdette a Tanzimat reformokra támaszkodó alapokmányt és ígéretet tett, hogy annak alapján rövidesen megszerkesztik az ország alkotmányát.

Az alapokmány (Pacte fondamental) minden tunéziai lakos számára biztosította a törvény előtti egyenlőséget, előírta arányos és egységes adórendszer bevezetését. Garantálta a külföldiek élet- és vagyónbiztonságát valamint vallásuk szabad gyakorlását. S ami a legfontosabb lehetővé tette számukra hogy magántulajdonnal rendelkezzenek és szabadon végezzenek ipari és kereskedelmi tevékenységet. Külön rögzítette azt is, hogy a külföldiek helyzetét érintő, szabályozó minden rendelkezés csak akkor lép életbe „miután megegyeztünk a nagyhatalmakkal, barátainkkal.”¹³ A kijelölt bizottság által elkészített alkotmány 1861. április 24-én lépett életbe. A tunéziai alkotmány a maga nemében az első volt az Ottomán birodalomban. Egyiptomban 1875-ben hirdették ki az első alkotmányt, magában Törökországban pedig egy évvel később.

Az alapokmány, illetve az alkotmány kihirdetéséig Tunézia elsősorban saját erőfeszítéseire, belső erőforrásaira támaszkodva a hadsereg, az oktatás és a közigazgatás területén végrehajtott vagy elkezdett reformokkal, illetve szerény iparosítási politikával megpróbált autonóm módon beilleszkedni a kapitalizmus egyre bővülő nemzetközi rendszerébe. Arra törekedett, hogy a nagyhatalmak rivalizálását kihasználva megőrizze és ha lehet növelje az Ottomán birodalmon belül korábban kivívott autonómiáját. Ezért az eltelt néhány évtized erőfeszítései a nemzeti formálódás kezdeti, jelentős szakaszának minősíthetők. Az alkotmány legalizálta a külföldi beavatkozást, jelentősen csorbította az ország autonómiáját, ám éppen a megelőző időszak változásai és erőfeszítései eredményeként a reformfolyamat nemzeti tartalékai teljesen még nem merültek ki. Az autonóm erőfeszítés eredménye volt az is, hogy a konzervatív iszlám erők képviselői, az ulemák — mivel a változások élére a bej állt — nyíltan nem léptek fel a reformok ellen. A lassú átalakulás folyamán viszont társadalmi bázisuk és befolyásuk egyre szűkült. Ezért nem játszott az iszlám jelentős szerepet a tunéziai nemzeti mozgalom ideológiájának formálásában.

Az alkotmány kihirdetése utánra tervezett reformok, beruházások megvalósításához azonban már elégtelennek bizonyultak a belső erőforrások. Egyrészt a tervek nagyságrendje miatt, másrészt pedig azért, mert az egyetlen felhalmozási

forrást jelentő mezőgazdaságot a korábbi évtizedek erőfeszítései kimerítették. Nem maradt más lehetőség, mint külföldi kölcsönt felvenni.

Nyomban az alaptörvény kihirdetése után az angol és a francia tőkés — a konzulok javaslatára — a tettek mezejére léptek. Mindkét konzul a saját nemzete bankárjait ajánlotta a bejnek. Érdemes idézni Roches francia konzul levelét, amelyben Kazandárnak, a bej miniszterelnökének bemutatja a Rothschildokat és dicséri a francia ipar termékeit. „Soha nem fog találni olyan hatalmas, tiszteletre méltó és akkora hajlandóságot mutató bankárokat. A csillagok vezérelték önt, amikor kapcsoltába került ezekkel az emberekkel. Az ön becsülete és érdekei azt követelik, hogy gondosan ápolja ezeket a kapcsolatokat... Kapcsolatokkal rendelkeznek szerte a világban és mindenütt tisztelik őket. Senki sem fogja a maguk áruit magasabb áron megvásárolni, mint ők. De ehhez az kell, hogy mindent az ő közvetítésükkel vásároljanak és nekik adják el az olajat, a gyapjút és a gabonát.” Majd a következőkkel zárja a levelet: „Megrendeltem a fegyvereket, amelyeket a bej rendelt. Csodálatosak. Nem néztem az árát, csak azt akartam, hogy szépek legyenek. Minden pillanatban látom csodálatos ipari termékeinket, hatalmazzon fel, hogy vásároljak valamit.”¹⁴

Az angolok kevésbé voltak a szavak emberei sokkal inkább a tetteké. Miközben az idézett sorokat a francia konzul papírra vetette angol társa már sikeresen lebonyolította azokat a titkos tárgyalásokat, amelyeknek eredményeként a Peninsular and Oriental londoni bankház és a tunéziai kormány aláírta a modernizációs tervek finanszírozását vállaló Angol—Tunéziai Bank megalapítását 75 ezer font alaptőkével. Amikor a hír nyilvánosságra kerül a régi ellentétek kiújulnak a két európai hatalom között. Négy évig tartó küzdelem után a franciák elérik, hogy a bankot, amely tényleges tevékenységét el sem kezdhette, megszüntették. Más nagyberuházások esetében is sikerült a franciáknak visszaverni az angol kezdeményezéseket és elfoglalni a helyüket.

Az 1850-es évek végén és a 60-as évek elején kétségtelenül jelentős, főleg infrastrukturális, fejlesztés történt: vasutat, vízvezetéket, távírvonalat építettek, nyomdát alapítottak, elkezdődött a gyapot és olivaolaj feldolgozásának a gépesítése. A beruházások azonban hatalmas összegeket emésztettek fel. 1860-tól a költségvetés egyre növekvő deficitet mutat, és a kormány 1863-ban 37 millió frank kölcsönt kénytelen felvenni. Az uralkodó, hogy legalább az évi négy millió frankot kitevő kamatot ki tudja fizetni, duplájára emeli a medzsbát. Ez viszont az ország újkori történetének legnagyobb felkeléséhez vezet 1864 tavaszán.

A felkelők vezetője, Godahum, a „népi bej”, programjába vette az adók és a reformok eltörlését, „az arab szokások és a régi királyi normák visszaállítását.” A törzsi ellentéteket is kihasználva a felkelést 1865 tavaszán leverték és az adót ki-méletlenül behajtották. A franciák a felkelés teremtette ingatag belpolitikai helyzetet a saját hasznukra igyekeztek kihasználni. Támogatták a felkelőket, akiknek

vezetőjével a francia konzul titokban kapcsolatot is teremtett. A felkelést akarták ürügyként felhasználni az alkotmány eltörléséhez. Az angolok ugyanis az elszenvedett kudarcok ellenére kitartóan törekedtek befolyásuk növelésére. Az alkotmányra támaszkodva újabb és újabb szerződéseket kötöttek a tunéziai kormánnyal. Az alkotmányjogilag körülbástyázott angol tőkebehatolással szemben a francia kormány tehetetlen volt, hiszen korábban legalább annyira híve volt az alkotmány kihirdetésének, mint az angol kormány. Ezért a francia konzul, maga mögött tudva kormánya, de főleg a hadügyminisztérium támogatását, radikális lépésre szánta el magát: felszólította a bejt hogy függessze fel az alkotmányt. Az uralkodó ezt 1864. április 29-én meg is tette.

A felkelés leverése majd az azt követő járvány és az 1866—67-es év szárazsága legyengítették az országot, amely teljes pénzügyi káoszba zuhant. (1865 és 1869 között nem is készítettek költségvetést) A kormány 1865-ben újabb 35 millió frankos hitel felvételére kényszerült. Az uralkodó — nem látván semmilyen kiutat — elfogadta, hogy az ország 1869-ben nemzetközi pénzügyi ellenőrzés alá kerüljön. Anglián és Franciaországon kívül a nemzetközi bizottság tagja let tmég a mediterrán aspirációit fennhangon hirdető fiatal Olaszország is. Az újabb rivális a korábbinál is kedvezőtlenebb nemzetközi helyzetbe juttatta Tunéziát.

Az eddig jobbára az események kényszere alatt cselekvő reformpárti politikusok igazán mélyen ekkor a pénzügyi csőd után, gondolkodtak el az ország sorsáról és váltak a modernizáció tudatos híveivé. Közülük is kiemelkedik a széles látókörű-nagy tapasztalatokkal rendelkező Heredin pasa, aki az iszlám reformizmus nagyjait, az afgán Al Afgánit és az egyiptomi Mohamed Abdut megelőzve rendszerezte gondolatait a reformok szükségességéről és céljáról. Előbb arab nyelven, majd egy évvel később, 1868-ban, a legfontosabb részeket franciául is közzé tette A muzulmán államokban végrehajtandó szükséges reformok címmel.¹⁵

Heredin pasa világosan látta, hogy a gyorsan változó, fejlődő világban, amelyben az ütemet a modern hadsereggel és fejlett iparral rendelkező Nyugat-Európa diktálja, nem lehet félreállni és bezárkózni minden külföldi hatás elől az ország határai mögé. Szembe kell nézni a kihívással, még akkor is ha eddig ilyennel és ilyen brutálisan a muzulmán világ még nem találta szembe magát. Nem szabad csupán passzívan szemlélni a fejlett Európát, de szolgálaián másolni sem, hanem el kell sajátítani módszereit, tudományos eredményeit és azokat az ország adottságainak — vallás, történelem, földrajzi helyzet stb. — megfelelően kérlelhetetlen következetességgel alkalmazni kell. Ehhez a megfelelő szakembereken túl elsősorban az szükséges, hogy a szabadságra és az igazságra alapozott törvényes rend legyen az országban, és mindenki tudatában legyen jogainak és kötelességeinek. Valóságos nemzeti felhívást fogalmaz meg, amikor mindenkit kemény munkára, a parazitizmus, a felelőtlenség, a hozzánemértés elleni könyörtelen harcra szólít fel. Ellenkező esetben az ország kritikus pénzügyi helyzetét nem lesznek képesek megszüntetni,

s annak pedig az lesz a következménye, hogy „az európai hatalmak uralmuk alá hajtának, arra kényszerítenek, hogy eltűrjük beavatkozásukat belügyeinkbe.”¹⁶

Heredin pasa az ország miniszterelnökeként (1873—76) a gyakorlatban próbálta megvalósítani elképzeléseit. Megszervezte az egyházi kezelésű holtkézi birtokok (habusz) központi ügyintézését, az adószedés menetét (csökkentette is az adókat) megújította az igazságszolgáltatás rendszerét. A mezőgazdasági termelés és az ipari tevékenység ösztönzésére szigorú adminisztratív rendszabályokat hozott. A jelentős társadalmi réteget alkotó hameszeket (a termés ötöd részét kapó bérlő) egy 1874-es rendelettel gyakorlatilag röghöz kötötte. A hamesz az évszázadok óta létező szokásjoggal ellentétben „csak akkor mondhatta fel a szerződést, ha maga is birtokossá vált”. Egy 1875-ben hozott rendelet pedig arra kötelezte a kézműves mestert, hogy jó szakembert neveljen a tanoncból, aki viszont a mesterség elsajátítása előtt nem hagyhatta el a mestert. Modernizálta a neves iszlám egyetem, a Zitwana oktatását. 1875-ben pedig megalapította a jövő Tunéziája számára a legkorszerűbb ismeretekben jártas értelmiséget képező Szadiki kollégiumot. Az előadások arab, török és francia nyelven folytak. A tananyagban fontos helyet foglaltak el a természettudományok. A tanulmányok befejeztével a hallgatókat posztgraduális képzésre Franciaországba küldték. (A kollégium hallgatója volt később a nemzeti mozgalom minden vezetője) Az erőfeszítések nem voltak hiábavalóak, sikerült javítani az ország belső gazdasági-pénzügyi helyzetén. A külpolitikai helyzet azonban véget vetett ennek az eredményesnek ígérkező korszerűsítési kísérletnek.

A nemzetközi erőviszonyok a Mediterránumban Tunézia számára kedvezőtlenül alakultak. Heredin megpróbált lavírozni a nagyhatalmak között. Ez a politika azonban az 1876-ban kirobbant keleti válságban már nem volt eredményes. Anglia lemondott a Mediterránium egészéért folytatott küzdelemről, már nem védelmezte az Ottomán birodalom integritását. Arra törekedett, hogy a Földközi-tenger keleti részében szerezzen döntő befolyást, s ezáltal ellenőrizze az Indiába vezető útvonal stratégiai pontjait. 1875-ben megszerzi a Szezei Csatorna Társaság részvényeinek többségét, az 1878. június 4-i titkos egyezményben pedig a Porta átengedi neki Ciprust. Salisbury angol külügyminiszter ekkor közli francia kollégájával: „Tuniszban azt tesz amit jónak lát, Anglia nem fog beavatkozni és tiszteletben fogja tartani a döntést.”¹⁷

Franciaország, mindenre elszánva magát Olaszországgal szemben, ekkor döntött végérvényesen arról, hogy megteremti kizárólagos befolyását Tunéziában. 1881-ben egy algériai-tunéziái törzsi határincidenst használva fel ürügyül a bardói szerződés aláírására kényszeríti Szadok bejt. A szerződés elsősorban Tunézia külső szuverenitását érintette. Franciaország számára ebben a pillanatban az volt a legfontosabb, hogy minden más hatalom esetleges beavatkozási kísérletének visszaszorítását nemzetközi jogilag alapozza meg. A 6. cikkely kimondja, hogy a

bej a francia kormány beleegyezése nélkül semmilyen nemzetközi jellegű szerződést nem köthet. A két évvel később aláírt la marsai konvenció már a belső szuverenitást szüntette meg teljesen. Az első cikkely szerint a bej kötelezte magát olyan „adminisztratív, igazságszolgáltatási és pénzügyi reformok bevezetésére, amelyeket a francia kormány hasznosnak ítél.”¹⁸

Az önálló nemzeti tőkés átalakulás kudarcát döntően tehát a nemzetközi erőviszonyokban bekövetkezett változások okozták. A félévszázados korszerűsítési kísérlet azonban nem volt eredménytelen. Kétségtelenül befolyásolta a gyarmati rendszer formájának kialakulását. Szemben a szomszédos Algériával, ahol a franciák mindent leromboltak és totális gyarmati rendszert építettek ki, Tunéziában a protektorátus jogi-politikai felépítménye az elkezdett — az európai hatalmak által érdekeiknek megfelelően ösztönzött vagy fékezett — modernizációs folyamat csonka, ki nem teljesedett eredményeire épült. Ezek az eredmények az antikolonialista nemzeti mozgalom születésére, ideológiai és politikai formálódására kedvező hatással voltak. A tunéziai államot szuverenitásának gyakorlásától megfosztották, ám teljesen nem tűnt el. A széles néptömegek számára az uralkodó személyében — akit nem detronizáltak a franciák — testesült meg. Az antikolonialista nemzeti mozgalom vezető pártja, a Desztur Párt is, az 1881-et megelőző félévszázados időszak eredményeire alapozta programját — és elnevezését is (desztur-alkotmány) — amikor a dej által kihirdetett 1861-es alkotmányra hivatkozva alaptörvény megadását követelte a gyarmatosítóktól.¹⁹

Tunézia gyarmatosítása, az ugyanakkor történő egyiptomi eseményekkel együtt (Arabai pasa felkelésének leverése és az angol protektorátus megteremtése) korszakhatárnak is tekinthető a Mediterránium történetében. A XIX. század utolsó harmadában sok bukott kísérlet után, a kontinentális Mediterránumban győznek a forradalmak, és a térség országai nemzeti államokká szerveződve integrálódnak a világkapitalizmus rendszerébe.²⁰ Ugyanakkor az afrikai Mediterránium — az Ottomán birodalom arab tartományai — modernizációs kísérletei elbuknak, s az országok pedig az egyes európai hatalmak tőkés érdekeinek teljesen alárendelve, gyarmatkén tagozódnak be a világkapitalizmus rendszerébe. Ez a két, alapvetően eltérő módon történő, integrálódás azt is jelzi, hogy a XVI—XVIII században már lazuló de még létező sajátos mediterrán egység a XIX. század első évtizedeiben töredezni kezd, a század utolsó harmadában pedig végérvényesen felbomlik. Az északi rész „csak” a perifériára szorul, a déli részt pedig a sous-développement-ba kényszerítik, ahonnan csak mintegy száz év múlva — merőben más nemzetközi feltételek között — lesz képes megkísérelni a kitörést.

Jegyzetek

¹ L. VALENSI: Islam et capitalisme: production et commerce des chéchias en Tunisie et en France aux XVIIIe et XIXe siècle. Revue d'histoire moderne et contemporain 1969. júl.—szept. 376—400.

² VENTURE DE PARADIS: Tunis et Alger au XVIIIe siècle. Paris, 1983. 102.

³ L. VALENSI: Le Maghreb avant la prise d'Alger. Paris, 1969. 68—69.

⁴ M. KRAIEM: La Tunisie précoloniale. 1. k. 410—414. Tunis, 1973.

⁵ M. H. CHÉRIF: Expansion européenne et difficultés tunisiennes de 1815 a 1830. Annales E.S.C. 1970. 3. sz. 721.

⁶ M. KRAIEM: i. m. 1. k. 315.

⁷ Uo. 339.

⁸ A. RAYMOND: La France, la Grande-Bretagne et le problème de la réforme a Tunis (1855—1857) Etudes Maghrébines. Mélanges Charles André Julien, Paris 1964. 138.

⁹ Idézi MEZRI BDIRA: Relations internationales et sous-développement. La Tunisie 1857—1864. Uppsala, 1978. 41.

¹⁰ A. TEMIMI: Reflexions sur les relations d'Abd el Kader avec la Sublime Porte et l'Angleterre en 1840—41. = A. TEMIMI: Recherches et documents d'histoire maghrébine Algérie, la Tunisie et la Tripolitaine (1816—1871). Tunis, 1980. 27—35. Magyarul némileg rövidítve Világtörténet, 1984. 2. sz. 110—116.

¹¹ Idézi: MEZRI BDIRA: i. m. 47.

¹² Uo. 51—52.

¹³ M. KRAIEM: i. m. 2. k. 264.

¹⁴ Idézi: MEZRI BDIRA: i. m. 87.

¹⁵ Az 1822 körül született Kaukázus vidékéről származó rabszolgafiú nagy karriert fut be: 1850-ben tábornok, a bej megbízásából fontos politikai missziók teljesítője Európában, több ízben miniszter, az 1861-ben létrehozott parlament, az ún. Nagy Tanács elnöke. Erről 1862-ben lemond, mert nem ért egyet Kazandár miniszterelnök gazdaságpolitikájával. 1876-ban pedig azért mond le miniszterelnöki tisztéről, mert a keleti válság teremtette nemzetközi helyzetből az ország számára nem lát kiutat. Törökországba megy, ahol a szultán nagyvezírré nevez ki (1878—1879). Isztambulban halt meg 1889-ben. Életére: A. HOURANTI: Arabic Thought in the Liberal Age 1798—1939. London, 1962. 84—89. old., illetve emlékiratai: A mes enfants, Mémoires de ma vie privée et politique, Mon programme a Revue tunisienne c. folyóiratban 1934. 18. sz. 177—225. 19—20. sz. 317—396. és 1935. 21. sz. 51—80.

¹⁶ H. S. LASSAUD: Statégie et tactiques de la réforme chez Khereddine. In Actes du 1e Congres d'histoire et de la civilisations du Maghreb. 2. k. Tunis, 1979. 299.

¹⁷ Waddington, francia külügyminiszter levele a londoni francia követnek 1878. júl. 26. Közli: M. DELLAGI: En marge du centenaire du congres de Barlin de 1878. Revue d'histoire maghrébine 12. sz. 1978. 298.

¹⁸ La Tunisie devant son avenir. Paris, 1956. 24—25.

¹⁹ A Desztur charta = M. DABBAB: Les Délégations destouriennes a Paris ou la question tunisienne dans les anées 1920. Taxtes et documents. Tunis, 1980. 52—53.

²⁰ Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Az európai periféria az ipari forradalom korában. Szerk.: BEREND T. IVÁN és RÁNKI GYÖRGY Budapest, 1979. 46—47.